

“Höchst unübersichtliches Gelände”

Op zoek naar consensus in de theorievorming betreffende natie en nationalisme

DEEL 2

NATIEVORMING DOOR CONTEXT ÉN ACTIE

Zoals vermeld, sluit Miroslav Hroch (net als in Vlaanderen bijvoorbeeld Lode Wils) aan bij het etnosymbolistische verklaringsmodel. Hij gaat er vanuit dat er pre-moderne collectieve, 'etnische' identiteiten waren, die vanaf de achttiende eeuw door het patriottisme omgevormd werden tot nationale identiteiten, met *“het besef van een gemeenschappelijke geschiedenis (...), en een consensus over de politieke cultuur en over de grenzen van het vaderland.”* Hroch leidt uit zijn comparatieve onderzoek naar de nationale bewegingen in Europa af dat de moderne naties geen product zijn van het nationalisme, maar wel gevormd werden door de combinatie van enerzijds objectieve voorwaarden en anderzijds nationaal-mobiliserende activiteiten. De nationale identiteit kon enerzijds niet uitgevonden worden los van de historische, politieke, sociale en culturele voorwaarden: nl. in het verleden gewortelde culturele betrekkingen, gemeenschappelijke belevenissen en historische ervaringen en zekere politieke instellingen, c.q. geïnstitutionaliseerde betrekkingen. Anderzijds was het behoren tot een natie het gevolg van individuele menselijke beslissingen in concrete historische omstandigheden: zonder de positieve instelling tot de nationale identiteit is natievorming niet denkbaar. Nationalisme was daarbij een uiting (en dus geen 'eerste beweging') van het proces van nationale beeldvorming, dat de verspreiding en aanvaarding inhield van de nationale identiteit door een nieuw type gemeenschap: de natie (de voorstelling door Ernst Gellner van een-dimensionale nationalisten die onbewust aan nationalisme onderhevig zijn zoals aan een virus, zoals Hroch het formuleert, vindt men echter nog bij niet weinig auteurs).

We bekijken hieronder beknopt zowel de voorwaarden als de activiteiten. Vooraf dient vermeld dat Hroch om zijn beschrijving van de 'nationale werking' te structureren, een typologisch onderscheid maakt tussen 'staatsnaties' en 'nationale bewegingen'. Dat is weliswaar zeer terecht maar lijkt tegelijk terminologisch toch wat 'gevaarlijk': het eerdere, ook door Hroch herhaaldelijk verworpen, want illusoire, onderscheid tussen 'etnische' en 'civiele' naties, zou daardoor langs de

achterdeur weer kunnen binnensluipen.²⁸ Nochtans doen ook de staatsnaties aan 'nationale beweging' en daarenboven ook onrechtstreeks, langs het zogenaamde '*banal nationalism*' of '*Alltäglicher Patriotismus*'.²⁹

Voorwaarden

Hroch beschrijft op systematische wijze eerst de objectieve voorwaarden voor de aanvang en het succes van de moderne nationale bewegingen bij de natievorming. Hij kadert die elementen in zijn drie-fasen-model van ontwikkeling van nationale bewegingen: fase A was die van intellectuele belangstelling voor de cultuur (taal, folklore, geschiedenis), fase B ziet de agitatie van een kleine groep die het moderne nationale bewustzijn wil verspreiden en in fase C vond de doorbraak naar de massa plaats.

Verleden

Bij het opbreken van de oude identiteiten op het einde van het ancien régime, tijdens de achttiende eeuw, steunde de intellectuele elite bij de zoektocht naar een nieuwe identiteit op het verleden, de politieke rechten en de van de heersende elite onderscheiden cultuur. Dat gebeurde dus niet willekeurig, maar berustte op 'ervaring', d.w.z. op het verleden en het erfgoed³⁰; Hroch beschouwt de visie dat de geschiedenis bij de natievorming louter 'gebruikt' wordt als foutief: de leden van de zich vormende natie namen immers het verleden niet alleen als collectief geheugen waar, maar ook in de vorm van institutionele en objectieve (d.w.z. los van hun eigen wensen en voorstellingen bestaande) relictten. In staatsnaties gebeurde de natievorming door de 'overname' door de burgerlijke maatschappij-in-woording van de reeds gevestigde staat: de staatscultuur werd de nationale cultuur (symptomatisch voor landen zoals Engeland of Frankrijk is dan ook dat daar nu nog vaak 'staat' als synoniem van 'natie' wordt gebruikt). In multi-etnische staten refereerden de aspirerende naties aan politieke relictten overgeleverd uit een vroegere staatsvorm, zoals grenzen, politieke centra, gebouwen, politieke en juridische instellingen, de kerkelijke organisatie of de naam van het land (volgens Hroch speelden in Vlaanderen, net zoals in bijvoorbeeld Catalonië, de steden en mo-

28. Het referaat ter zake van de geografe Jan Penrose (University of Edinburgh, UK) werd niet opgenomen in de colloquiumbundel.

29. M. Billig, *Banal Nationalism*, London, 1995. Banaal nationalisme is het nationalisme dat in natie-staten zozeer ingebed is in de staatsstructuren en het publieke discours, dat het nauwelijks als zodanig gepercipieerd wordt; het zorgt ervoor dat de natiestaten als vanzelfsprekend worden aanvaard.

30. Zie hierover uitgebreid: L. Wils, Vanwaar komen de moderne naties?, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 63, 2004, nr. 2, pp. 107-114; O. Dann, M. Hroch & J. Koll (Hrsg.), *Patriotismus und Nationsbildung am Ende des Heiligen Römischen Reiches*, Köln, 2003; over België: J. Koll, *'Die belgische Nation'. Patriotismus und Nationalbewusstsein in den Südlichen Niederlanden im späten 18. Jahrhundert*, Münster, 2003 (Niederlande-Studien, Bd. 33).

Afdruk van schilderij van Oscar Wergeland uit 1887 waarop het ontwerp van grondwet voor Noorwegen wordt voorgelezen in Eidsvoll in 1814. Uit: Ø. Sørensen, 1814. *L'année du miracle. Naissance de la constitution norvégienne*, s.l. [Oslo], s.d., p. 7. [ADV, VBRC1600]

Een nationale geschiedenis werd opgebouwd met behulp van onder meer belangrijke keerpunten in de geschiedenis, zoals bv. 'Eidsvoll' voor Noorwegen. Toen Denemarken bij de Vrede van Kiel op 14 januari 1814 Noorwegen diende af te staan aan Zweden, stemde een Noorse volksvertegenwoordiging, die samenkwam in het plaatsje Eidsvoll, op 17 mei dat jaar voor zelfstandigheid, met een - zeer moderne - grondwet. Noorwegen werd echter reeds op 4 november alsnog in een unie met Zweden gedwongen en verkreeg pas in 1905 de volledige soevereiniteit. Niettemin is 'Eidsvoll' een belangrijk Noors nationaal symbool geworden (17 mei werd zelfs de Noorse nationale feestdag).

numenten die rol).³¹ Naast de politieke instellingen bestond de erfenis uit het verleden ook uit geestelijke waarden en culturele elementen. Die betroffen de joods-christelijke tradities van het 'belofde land' en het 'uitverkoren volk', geactualiseerd door de Reformatie. Daarnaast waren er de uit het verleden overgenomen prototypes van nationale identiteit: daarbij was vooral van belang het '*communis patria*' dat reeds in de dertiende eeuw vermeld werd in de kronieken. Toen het vaderland niet meer persoonlijk eigendom was van de middeleeuwse heerser,

31. Daarentegen waren er middeleeuwse politieke entiteiten die later nooit het object van nationale identificatie geworden zijn (bv. Lotharingen of Aragon) en sommige naties-in-wor-ding hadden geen politiek verleden waarop ze konden terugblikken (bv. de Finnen en de Slovaken).

maar een vaste band tussen de dragers van de politieke macht en de staat impliceerde, ontstond er een verlicht patriottisme. De elite wilde zorg dragen voor het vaderland, waardoor men zich verplicht zag de cultuur van het volk (de 'nationale gebruiken') te leren kennen. Een ander onderscheid met het oude patriottisme van de baroktijd dat typisch was voor staatsnaties, was de aandacht, tegen het absolutisme in, voor de verlichte concepten rationalisme, secularisering en gelijkheid. Hroch waarschuwt er echter voor dat men dat patriottisme niet mag verwarren met de negentiende-eeuwse nationale idee: de elitaire patriotten identificeerden zich immers niet met het volk, noch ijverden zij voor de burgerlijke gelijkheid van alle burgers.

Etnie en taal

Een tweede objectieve voorwaarde voor de succesvolle aanvang van nationale bewegingen betreft de etnische c.q. taalkundige wortels. De homogenisering van de in de vroege moderne staat gebruikte taal, als onderdeel van het absolutistische unificeren van alle onderdelen van het maatschappelijk leven, was belangrijk voor de latere aan- of afwezigheid van natievorming (overigens was die 'gedrukte taal' in de absolutistische staat eerder een instrument om de onderdanen naar de oude traditionele waarden te homogeniseren, terwijl in de latere revolutionaire staten de taal een hogere symboolwaarde had én diende om een 'nieuwe mens' te creëren); bij het inzetten van de nationale bewegingen bestonden er verschillende vormen van disglossie (talen met hogere en lagere status; Hroch volgt hier het model van de sociolinguïst Joshua Fishman). Tijdens de fase van de natievorming, vanaf het begin van de negentiende eeuw, onderscheidden de etnieën zich naargelang van het ontwikkelingsstadium van de 'nationale' taal: naast de talen die sinds de middeleeuwen staatstaal waren (bijvoorbeeld het Engels) of zich later ontwikkeld hadden tot staatstaal (bijvoorbeeld het Zweeds), onderscheidt Hroch twee soorten bij de niet-heersende etnische groepen. De enen knoopten aan bij een oudere, verzwakte schrifttraditie (bijvoorbeeld het Hongaars), terwijl de anderen dat niet konden, omdat die traditie afgebroken was of nooit bestaan had (bijvoorbeeld het Ests).³² De etnieën onderscheiden zich tevens in graad van zelfbewustzijn: Hroch gebruikt hiervoor de typologie van A.D. Smith, met het onderscheid tussen etnische categorie (door objectieve verschillen in taal en cultuur van de burens onderscheiden, zonder dat er zich een duidelijk samenhorigheidsgevoel ontwikkeld heeft, bijvoorbeeld de Friezen) en etnische gemeenschap (gekenmerkt

32. Hroch vermeldt drie gevallen waar de nationale voorvechters zich in dat geval een 'vreemde' gevestigde 'gedrukte taal' met oude traditie toe-eigenen: het Deens door de Noren, het Engels door de Ieren en de Schotten en ook het Nederlands door de Vlamingen (p. 70): kan de relatie tussen de 'Vlaamse' dialecten en het (Noord-)Nederlands echter op dezelfde lijn geplaatst worden als die tussen het Keltische Gaëlish en het Germaanse Engels?

door een eigen naam en het bewustzijn van gemeenschappelijke afstamming, het toebehoren tot een lotsgemeenschap en elementaire vormen van onderlinge solidariteit, bijvoorbeeld de Vlamingen) en met inachtnaam van de sociale stratificatie (naargelang van het aandeel van de boeren en ambachtslieden, kleine burgers en geestelijken). Tegen het einde van de negentiende eeuw hadden die etnische gemeenschappen een onderscheiden parcours afgelegd: enkele waren staatsnaties geworden (bijvoorbeeld de Bulgaren), anderen hadden succesrijk de natievorming afgesloten (bijvoorbeeld de Hongaren), terwijl sommigen op het niveau van etnische gemeenschap waren gebleven (bijvoorbeeld de Vlamingen).³³ Etniciteit speelde vanaf de middeleeuwen dus een belangrijke rol in het samenhorighheidsgevoel: taal en dialect dienden daarbij als communicatiemiddel en als symbool van de identiteit. De etnische verscheidenheid in Europa, die diepe historische wortels heeft, kreeg in de negentiende eeuw vaste contouren en nam de door de nationale bewegingen aangeboden nieuwe nationale identiteit aan. Nochtans zijn etnische of taalkundige verschillen niet voldoende om te verklaren waarom in het ene geval etnische kenmerken zich omzetten in een natie en in het andere geval niet.

Modernisering

De modernisering van de maatschappij vormde een derde noodzakelijke voorwaarde. Tijdens de fase A van de nationale beweging, had de groep 'geleerden' de kenmerken van de toekomstige natie bepaald, die het van de andere onderscheidde. Op een bepaald moment wil die elite de etnische groep werven voor die nieuwe, nationale identiteit. Hroch beschrijft de (niet met de natie verbonden) context van modernisering van de samenleving, waarin de nationale beweging kon overgaan naar de volgende fase B, van nationale agitatie door 'patriotten'. Die modernisering raakte de staat op ingrijpende wijze, met de uitbouw van het ambtenarenapparaat (dat nu loyaal was tegenover de – nationale – staat in plaats van de vorst), de toenemende bureaucrativering (waarbij belastingen en verkiezingen leidden tot meer sociale communicatie) en de invoering van de militaire dienst (die in multi-etnische staten bij de miliciens leidde tot het bewustzijn van anders te zijn en, later tot het beschouwen van de staat als een vreemde macht). Ook de sociale emancipatie (waar Hroch voor de boerenbevrijding vooral in Oost- en Midden-Europa, een correlatie bespeurt met de nationale beweging, maar de oorzaken daarvoor niet eenduidig vindt) en politieke gelijkberechtiging (op weg naar een burgerlijke maatschappij, met gelijke deelname aan en politisering van het maatschappelijk leven, waardoor onder meer het ontstaan van de openbare mening) zijn vormen van modernisering. Daarbij stelt Hroch dat nationale bewe-

33. Hroch stelt vast dat zeer kleine etnische gemeenschappen (*'relicts of people'*, met minder dan 500 000 leden, zoals de Frioeliërs) geen aanspraak konden maken op macht: de kleinste, succesvolle nationale beweging ageerde voor minstens 1 miljoen natie-leden.

gingen wel degelijk geïnteresseerd waren in politieke emancipatie, aangezien zij het best konden opereren in vrije maatschappijen. Anderzijds was dat echter geen garantie voor succes (Hroch gebruikt België als voorbeeld *a contrario*) en dat nationale bewegingen de facto 'van onderuit' ageerden maakte ze nog niet automatisch progressief (vooral niet daar waar de clerus een rol speelde, zoals bijvoorbeeld in Vlaanderen). De opstand tegen de oude orde en voor een nieuwe gesecculariseerde legitimiteit op basis van het soevereine volk en de vrijheid als basiswaarde, was de enig duidelijke overeenkomst tussen de nationale bewegingen en de burgerlijke revolutie. Naast de uitbouw van de staat en de politieke c.q. sociale gelijkberechtiging, was een derde onderdeel van de modernisering, de economische ontwikkeling, gepaard aan de toename van de sociale communicatie. Tegen een veronderstelde invloed op de natievorming spreekt echter dat overall fase B voorafgaandelijk aan de industrialisering inzette; en voor fase C was de industrialisering evenmin een voorwaarde. Hroch neemt daarom het Gellnerse concept van economische ontwikkeling als containerbegrip over, d.w.z. wat de veranderingen in de levenswijze en de intermenselijke betrekkingen in de proto-industriële (of handelskapitalistische) fase (manufacturen, huisnijverheid) aangaat; hij probeert daarbij (vergeefs) een eenduidig verband te vinden tussen de snelheid van die ontwikkeling en de snelheid van de natievorming. Het samenhangsgevoel bij de voorvechters van de nationale beweging werd echter niet alleen gecreëerd door de uitbouw van verkeerswegen en postverbindingen en de als gevolg daarvan stijgende horizontale mobiliteit die gepaard ging met de intensivering van de sociale communicatie; volgens Hroch was de snelle verspreiding van informatie via de elite van leraars en pastoors doorslaggevend voor de verspreiding van een nationaal bewustzijn bij de massa. In nieuw opgerichte periodieken en verenigingen werd een publieke opinie gevormd die zich, voor de eerste keer, tegen 'de anderen' keerde, d.w.z. niet meer – op religieuze gronden – tegen een land of heerser, maar tegen een ander volk. De sociale communicatie fungeerde als een bemiddelaar tussen de economische ontwikkeling en de nationale agitatie, maar andere factoren bepaalden de snelheid waarmee nieuwe nationale identiteiten in Europa werden aangenomen. Met name het vierde aspect van de modernisering, scholing en nationale opvoeding, speelde een bijzondere rol bij de vorming van nationale identiteit: daarbij was de lagere school belangrijk voor de identiteitsvorming, maar (omdat men pas vanaf ca. 11 jaar een abstract begrip als 'natie' kan begrijpen) waren vooral de middelbare en hogere scholen belangrijk voor de nationale mobilisering. Hroch concludeert dat de weg naar een moderne natie niet openlag vooraleer er een schoolnet met intensief schoolbezoek was en in de hogere scholen vakken met nationaal-relevante inhoud (vooral geschiedenis, geografie, literatuur) gegeven werden; het was daarbij niet belangrijk dat de onderwijstaal al of niet de staatstaal was, wel dat men hoger onderwijs kon volgen

zonder zich taalkundig of nationaal te laten assimileren. Hroch vat alle voorgaande elementen, die de positie van de nationale beweging ten opzichte van het moderniseringsproces bepalen, samen in een (complexe) typologie, voor enerzijds staatsnaties en anderzijds nationale bewegingen. Voor succesvolle desintegrerende bewegingen als de Vlaamse beweging (en daarnaast vooral West-Europese stromingen, zoals de Catalaanse) begint de agitatie pas in de burgerlijke maatschappij en in een (deels) liberaal politiek systeem: de voorvechters van die soort beweging hebben vaak problemen met de verspreiding van het nationale bewustzijn onder de leden van de bevolkingsgroep en met de zelfbepaling (regionaal of nationaal). Er is reeds tijdens deze fase A vaak onenigheid tussen de voorvechters, men worstelt met politieke polarisatie, men heeft het moeilijk zich een plaats te verwerven in het politieke speelveld terwijl het vertrouwen van de massa, met name van de arbeidersbeweging, zich moeilijk laat winnen, waardoor de inzet van de (massa)-fase c vertraagd wordt en soms zich zelfs niet voordoet.

De colloquiumbundel bevat een bijdrage die de invloed beschrijft van de modernisering van de maatschappij op de identitaire zelfbepaling ook na de Tweede Wereldoorlog³⁴: de socioloog Michael Hechter (University of Washington, US) bespeurt vanaf de jaren 1950-1960 een afname van het klassenbewustzijn ten voordele van het culturele bewustzijn. Waar anderen dat verklaren door de verandering van de sociale basis van politiek (de verschuiving van beroepsstructuur, de toename van de welvaart enz.), wijst Hechter op institutionele oorzaken. Waar voordien de 'indirecte macht' van de lokale/regionale groep voor de verdeling van de materiële en andere goederen instond, nam door de centralisering – als gevolg van de industrialisering en modernisering – de staat, die doorgaans een cultuurgebied omvat, die taak over. Door die 'directe macht' werd niet alleen de dominante statusgroep bevoordeeld, maar verwierf de lokale culturele verscheidenheid politieke betekenis en werd de culturele zelfbepaling bij minderheden gestimuleerd. Die minderheden werden door de lokale elites gemobiliseerd tegen de centrale autoriteiten, wat soms culmineerde in nationalisme.

Agitatie

In het derde deel van zijn boek beschrijft Hroch de activiteiten die even onontbeerlijk waren als de voorwaarden om tot succesvolle natievorming te komen. Dit deel behandelt de subjectieve factor bij de natievorming, van de handelende en beslissende mensen: iets waarover veel minder dan over de voorwaarden een consensus in het onderzoek mogelijk is gebleken. De auteur beklemtoont daarbij

34. M. Hechter, *From Class to Culture*, in: Br. De Wever, B. De Wever, V. Lambert & M. Van Ginderachter (eds.), *National Identities and National Movements in European History [...]*, pp. 595-644.

dat die agitatie evenmin voldoende was om automatisch tot succes te leiden: de natie diende nog geconstrueerd te worden en men diende er zich nog met te identificeren.

Om tot de massa-fase (c) te komen, zijn er verschillende mobiliserende factoren (waarvoor Hroch overigens eerst nu de term nationalisme wil gebruiken, dus niet voor de vorige fasen): we overlopen ze hier systematisch zoals de auteur doet.

Natie-bouwers

De eerste factor is de aanwezigheid van 'natie-bouwers' (agitatoren, 'sociale klimmers'): was dat in staatsnaties vanzelfsprekend de geleerde elite, die de transformatie naar een burgerlijke maatschappij leidde, voor niet-heersende etnische groepen hing dat af van de samenstelling van de patriottische intelligentsia. Waar er een volledige sociale structuur was, d.w.z. waar de heersende klassen ontbraken, overheerste de ondernemers- en onderwijselite; waar dat niet het geval was (doorgaans) waren het vooral boeren en landelijke milieus die het voortouw namen (tussen die twee uitersten waren er tussenvoorbeelden, zoals de Vlaamse beweging waar volgens Hroch het stedelijk aandeel hoog lag, net zoals dat van de vrije beroepen en de geestelijken). Hun sociale afkomst weerspiegelde zich in de inhoud van het nationale bewustzijn, het nationale programma en de stereotypen, en in de kunde om anderen te motiveren voor de natie (de auteur signaleert dat hier nog veel kwantitatief, empirisch onderzoek te verrichten is). In de colloquium-bundel vergelijkt professor *International Studies* Ulf Hedetoft (Aalborg Universitet, DK), in een sterk onderbouwd artikel, de rol van de elite tijdens de afgelopen decennia met die op het einde van de negentiende – begin van de twintigste eeuw.³⁵ Toen werd het staatsnationalisme een alomvattend project van de elite om het koloniserende, imperialistische transnationalisme van concurrerende staten te weerstaan door middel van de opbouw *top-down* van een sterke politieke eenheid. De auteur stelt dat het kolonialisme en het imperialisme de oorzaak waren van de rivaliteit tussen staten die leidde naar de Eerste Wereldoorlog, en niet het nationalisme. Dat laatste creëerde wel de omstandigheden en zorgde voor ideologische rechtvaardiging; het staatsnationalisme was toen een legitieme stroming, met de nationale bewegingen als een *pars pro toto* voor de nationale staat(sorde). Heel anders werd het na de Tweede Wereldoorlog wanneer het nationalisme, geassocieerd met de oorlogsrivaliteit, kampte met legitimiteitsproblemen en meer en meer als gedateerd werd beschouwd; volgens de auteur hebben nationale bewegingen nu zelfs de museale fase bereikt. Immers, door de globalisering had de elite in toenemende mate inter- en transnationale referentiepunten en stond daardoor

35. U. Hedetoft, *Different phases, different logics: nationalism and globality at two turns of century*, in: Br. De Wever, B. De Wever, V. Lambert & M. Van Ginderachter (eds.), *National Identities and National Movements in European History [...]*, pp. 683-719.

cultureel relativisme en interculturele collaboratie voor. Omdat die elite echter nog altijd bijna uitsluitend een nationale basis had en heeft, gebruikt zij het 'oude' nationale discours bij het omgaan met de binnenlandse reactie (i.c. het streven naar cultureel behoud) op de nieuwe uitdagingen (immigratie, religieus terrorisme, economische globalisering). Daarom kregen we vanaf de laatste eeuwwisseling natie-staten zonder nationalisme, d.w.z. retorisch losgekoppeld van het concept nationalisme, maar in feite toch nog altijd gebruikmakend van nationale stereotypen en heterotypen ter legitimering van een in werkelijkheid rigoureuus nationalistisch beleid. Daarentegen worden diegenen die zichzelf nog 'nationalist' noemen als extreem en achterhaald bestempeld. De bijdrage van Hedetoft vormt in ieder geval een interessante mogelijkheid van verklaring voor de afkeer van een deel van de Vlaamse elite voor het concept Vlaamse identiteit.

Belangenconflict

Een tweede fundamentele factor van nationale mobilisatie is volgens Hroch de aanwezigheid van een belangenconflict dat kon vertaald worden in nationale termen: d.w.z. de samenhang van sociale, economische en politieke belangen met nationale/etnische verschillen. De nationale beweging vormde een transmissiesysteem dat de belangentegenstellingen vertaalde in nationale eisen en verzelfstandigde in nationale termen. Dat was echter geen automatisme, want bepaalde objectieve omstandigheden dienden aanwezig te zijn: naast voldoende intensiteit van sociale communicatie was dat vooral de combinatie van sociale, economische of politieke crisis met een identiteitscrisis. Voor staatsnaties diende daar de externe (oorlogs)dreiging door andere staten of naties voor.

Historische constructie

Een volgend natievormend middel is het cultiveren van mythes en herinneringen. In de negentiende eeuw werd de geschiedenis belangrijk voor de natievorming omdat de historische waarheid aan de spits kwam van het systeem van nationale waarden: daardoor werd de natie belangrijker naarmate ze (liefst politiek, maar ook cultureel) ouder was. De nationale geschiedenis legitimeerde het nationale bestaan, was de bron voor het nationale waardesysteem, terwijl het individu bovendien een ersatz voor onsterfelijkheid aangereikt kreeg. De nationale geschiedenis kon echter enkel geconstrueerd worden als ze overeenstemde met het algemeen historische bewustzijn en steunde op het besef van een gemeenschappelijk verleden bij de bevolking (Hroch verwijst hierbij naar het mislukken van de constructie van een Oostenrijkse nationale geschiedenis tijdens de negentiende eeuw). De nationale geschiedenis werd gepopulariseerd door nationale mythetvorming: de mythen, met een historische kern van militaire handelingen, belangrijke keerpunten in de geschiedenis of beroemde personen (helden, kunstenaars,

wetenschappers), maakten deel uit van de eigentijdse realiteit en hadden dus vooral een maatschappelijke functie (waardoor 'ontmaskering' door de toepassing van de historische kritiek zinloos is). Dat was ook het geval voor tradities (*invented én genuine old traditions*), maar die waren geen deel van de 'herinnering', wel een voortzetting van de geschiedenis.

Taalstrijd

De rol van een andere factor in de natievorming, de strijd om een nationale taal en cultuur, werd bestreden door vorsers die de natie langs staatkundige lijnen definieerden (o.a. Roger Brubaker, Charles Tilly, Michael Mann, John Breuilly, Ernst Gellner). Hroch stelt daartegenover dat men de maatschappelijke functie van de taalrelaties en de symboolwaarde van taal in de natievorming dient te onderzoeken: d.w.z. de band tussen de objectieve functie van de etniciteit en de linguïstische relaties dient men te combineren met de subjectieve zelfwaarneming, m.a.w. hoe functioneren etnische en linguïstische banden en hoe verklaren de betrokkenen zelf hun gedrag ter zake? De auteur beschrijft de nationale (hoge) cultuur als instrument voor de natievorming (de 'lage' (volks)cultuur werd voor de nationale bewegingen dan weer een bewijs van de 'eeuwige' aard van de natie, terwijl die bij staatsnaties een randfenomeen bleef) en hoe de taal voor de nationale bewegingen niet alleen een communicatiemiddel was, maar ook een identificatiecode, als instrument van nationale mobilisering (in de negentiende eeuw waren er ook buiten Vlaanderen voorbeelden waar de taal "*gansch het volk*" was, cf. pp. 179-180).³⁶

De taalbeweging verliep in vijf achtereenvolgende fasen: van de verdediging en verheerlijking van de taal (in fase A gericht tot de geleerde elite, in fase B tot de besluitmakers, de overheid en de eigen leden) en de pogingen om de taal te codificeren (begonnen in fase A, en met in fase B het taalpurisme), in het kielzog van de maatschappelijke modernisering die culturele standaardisering veronderstelde, over de 'intellectualisering' van de nationale taal (d.w.z. pers, literatuur, theater) en de introductie van de nationale taal op school (opdat de schrijftaal haar sociale en communicatieve functie zou kunnen vervullen, doordat alle burgers ze zich eigen maakten), tot de eis voor taalkundige gelijkberechtiging (wat in staatsnaties utopisch was, terwijl het in multi-etnische staten ervan afhing in hoeverre de autonomie op etnische principes gebaseerd was). De taalstrijd was daarbij geen voluntarisme van romantische intellectuelen, maar zat verankerd in de maatschappelijke transformatie. Ze overheerste voor nationale bewegingen in fase B in

36. In staatsnaties bleef overigens de kloof tussen hoge en lage cultuur bestaan, terwijl in nationale bewegingen beide niveaus elkaar doordrongen: bij de natievorming was er immers doorgaans geen culturele elite en daardoor waren de sociale wortels van de voormannen en de samenstelling van het gevormde 'publiek' verschillend met die van de staatsnaties.

gemeenschappen zonder volledige sociale structuur: die kenden doorgaans pas een politiek programma vanaf fase C terwijl, omgekeerd, nationale bewegingen die ageerden binnen gemeenschappen met een volledige sociale structuur wel al een politiek programma formuleerden in fase B, waarbij de taaleisen ofwel bijkomstig waren ofwel pas later belangrijk werden. De taalstrijd speelde dus vaak een integrerende rol, maar niet altijd (zoals echter wel geregeld geschreven wordt).

Culturele constructie

Het onderzoek houdt zich volgens Hroch de laatste tijd niet zoveel meer bezig met de organisaties of de sociale basis, m.a.w. de objectieve omstandigheden, maar veel meer met de innerlijke wereld van de acteurs, d.w.z. niet meer het verstand dan wel het gevoel (wat niet vernieuwend is, want in feite aansluit bij de subjectieve definitie van de natie). Het succes van die laatste factor in de nationale agitatie die Hroch bespreekt, de culturele constructie of de natie als verbeelde gemeenschap (Hroch merkt overigens op dat elke gemeenschap pas reëel is, wanneer de leden zich als zodanig verstaan), hangt echter af van de concrete omstandigheden. De constructie is daarbij gebaseerd op onder meer emoties (zonder emotie geen identificatie), die kunnen voortkomen uit onzekerheid, een meerder- of minderwaardigheidscomplex, de verpersoonlijking van de natie (ook als fysiek lichaam, wat zich uit in volksdrachten, folkore en sportmanifestaties als turnfeesten, marsen), naast de dierlijke driften en instincten (o.a. het territoriaal imperatief; over het territoriale aspect, cf. infra). Verder zijn er de symbolen (waar een zo talrijke groep als een natie voor de communicatie en de sociale interactie op aangewezen is) zoals openbare activiteiten (feesten en meetings), verbale uitingen (leuzen, zang, hymnen), iconografie (beelden, schilderijen, vlaggen), monumenten en landschappen. Nauw verbonden daarmee zijn de stereotypen, die het mogelijk maakten abstracte nationale ideeën en waarden om te zetten in 'reële', analytisch vatbare denk- en handelwijzen: abstracte ideeën en complexe symbolen konden uitgangspunt worden van de nationale verbeelding door ze tot stereotypen te ontwikkelen, die het onderscheid tussen 'wij' en 'zij' duidelijk maakten.

BESLUIT

Medeorganisator Véronique Lambert (historica bij het Erfgoedbeleid Kortrijk) vat de colloquiumbundel eerder samen dan dat zij, zoals de titel van haar bijdrage aangeeft, conclusies trekt, behalve dan dat het debat over de onderzoeksvragen voortduurt en dat het verheugend is dat ook mediëvisten en modernisten de arena betreden.³⁷ Conclusies zijn echter, zoals we bij Hroch zagen, sowieso moeilijk te

37. V. Lambert, *Conclusion. Nations and Nationalism. Past and future*, in: Br. De Wever, B. De Wever, V. Lambert & M. Van Ginderachter (eds.), *National Identities and National Movements in European History [...]*, pp. 721-723.

trekken. Wel verbetert de auteur de constructivistische theorie van 'natievorming *ex nihilo*' op overtuigende wijze en in detail, door de acties voor (of constructie van) de natie historisch te duiden én de noodzaak van bepaalde externe voorwaarden aan te geven.

Binnen deze beperkte context hebben we slechts even hier en daar een thema kunnen aanstippen uit het inhoudelijk rijke boek van Hroch, dat zeker op het literatuurlijst van onderzoekers rond natie en nationalisme dient te staan.³⁸ Het werk toont daarenboven verschillende verdere onderzoekspistes aan: zo zijn er de casussen die niet stroken met het algemene beeld dat hij schetst en waarover, naar zeggen van de auteur zelf, meer onderzoek geveerd is. Hier gaan we even in op twee aspecten van het onderzoek: de zgn. *spatial turn* en het vergelijkende onderzoek.

Hroch behandelt het ruimtelijk aspect in het hoofdstuk over de culturele constructie. Het betreft het proces van territorialisatie, d.w.z. het bezetten van welbepaalde historische gebieden of voorouderlijke thuislanden, en de collectieve gehechtheid eraan (*Der nationale Raum und seine Grenzen*, pp. 227-234). De auteur geeft een historische schets van de projectie van de (staats)nationale gemeenschap in de ruimte, waarvan een gedeelte, onafgezien of het door een staatsgrens omringd was of niet, in de negentiende eeuw tot 'nationaal landschap' werd, een cultuurproduct, een "*Gedächtnisraum*" met nationaal relevante lokaliteiten (*lieux de mémoire* of 'plaatsen van herinnering') als mythologische heiligdommen, veldslagen, geboorte- en woonplaatsen van personaliteiten, en een bepaald landschapstype. In staatsnaties werd de uit de vroege nieuwe tijden overgebleven staatsgrens in het natievormingsproces genationaliseerd en toenemend als een natuurlijke grens ten opzichte van andere naties beschouwd: de grenzen van de nationale staat werden 'genaturaliseerd', als eeuwig in het verleden geprojecteerd en opgewarderd tot niveau van symbool, om de homogenisering en de territoriale socialisering van de nationale gemeenschap te bekomen.

Recentelijk is er veel belangstelling voor het territoriale aspect, dat vanaf de jaren 1990 wetenschappelijk werd gededouaneerd door het etnosymbolisme, nadat onder meer de smet die het Duitse nazisme op de geopolitiek wierp, voor decennialange verwaarlozing had gezorgd; ook werd het nationalisme-onderzoek vooral gevoerd door politicologen en sociologen. Nochtans wordt het nationalisme onderscheiden van andere sociale bewegingen door het territoriale: nationalisme is een territoriale ideologie, die aan de natie-leden een fundamentele ruimte-tijd-identiteit bezorgt. Territorialiteit werd lang beschouwd als een natuurlijk, instinctief fenomeen, terwijl het in feite een geografische strategie is, die

38. Een Nederlandse vertaling zou uiteraard een breder publiek vinden. De hoofdstukken zijn op maat gesneden om bv. in seminarieopdrachten, grondig doorgenomen te worden en eventueel op een casus, zoals de Vlaamse beweging, comparatief toegepast te worden.

gemeenschap en ruimte verbindt. Het is een bron van macht en werd gedurende de laatste twee eeuwen de fundamentele basis om een groep te definiëren, ter vervanging van de pre-moderne hiërarchische subordiatie. Nationalisme is een historisch innoverende vorm van territorialiteit: noch de territoriale identiteit van een staat, noch de culturele identiteit van de natie kan de kracht van het nationalisme op zich verklaren. Het succes van het nationalisme is gebaseerd op de combinatie van het pre-moderne culturele met het moderne territoriale.³⁹ Ook buiten het nationalisme-onderzoek is er bovendien aandacht voor de ruimtelijke aspecten van sociale processen. Zo werden onlangs de historici opgeroepen om bij de keuze van onderwerpen niet alleen na te denken over de relevante periodisering, maar ook over de relevante ruimtelijke indeling. In de geschiedschrijving zou het, na de *linguistic turn*, tijd zijn voor een *spatial turn*⁴⁰: die beweging wordt dus nu ook gemaakt in het nationalisme-onderzoek.⁴¹

Ten slotte toont Hroch met zijn boek aan dat de comparatieve methode aangewezen is om, zoals hijzelf zegt, *sine ira et studio*, het nationalisme te bestuderen: d.w.z. vertrekkend van (Europese) data die naast elkaar kunnen gelegd worden, eerder

39. Zie o.a. J. Penrose, Nations, states and homelands: territory and territoriality, in: *Nations and Nationalism*, jg. 8, 2002, nr. 3, pp. 277-297; D. Hooson, *Geography and nationalism*, in: A.J. Motyl (ed.), *Encyclopedia of nationalism [...]*, pp. 113-116; D. Hooson, *Geography and identity*, Oxford, 1994; L. Boeva, *De nationale en de sociale beweging en de studie van de historische politieke geografie*, in: L. Boeva, C. Dutoit, M. Reynebeau e.a., *Jef Van Extergem, medestanders, tegenstanders?*, Brussel, 1998, pp. 127-129; J. Bonnemaïson, L. Cambrezy & L. Quinty-Bourgeois, *Le territoire, lien ou frontière?*, 2 dln., Paris-Montréal, 1999, meer bepaald dl. 2: *La nation et le territoire*.

40. In een pleidooi voor *border studies* i.p.v. het veel vagere *Kulturraumforschung*: A. Schuurman, Ruimte en geschiedenis – een noodzakelijk debat, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 118, 2005, nr. 2, pp. 247-251. In reactie op: A. Knotter, Na de *Kulturraumforschung*. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, jg. 118, 2005, nr. 2, pp. 227-246 (cf. P. van Hees, in: *Wetenschappelijke tijdingen*, jg. 64, 2005, nr. 3, p. 187). De *spatial turn* zou de *linguistic* of *cultural turn* moeten aflossen, waarmee de sociale wetenschappen vanaf vooral de jaren 1960 meer de nadruk op betekenis en cultuur legden, eerder dan zoals voordien op politiek of economie.

41. Dat ruimtelijke aspect komt in de colloquiumbundel overigens niet aan bod, tenzij onrechtstreeks in de bijdrage van de politicologe Montserrat Guibernau (Open University, UK) over de gevolgen van de ('deterritorialiserende') globalisering voor resp. de nationale staat en het nationalisme: M. Guibernau, *Nation Formation and National Identity*, in: Br. De Wever, B. De Wever, V. Lambert & M. Van Genderachter (eds.), *National Identities and National Movements in European History [...]*, pp. 657-682. Zij beschrijft op heldere wijze (het onder-tussen bekende verhaal van) de uitholling van de traditionele natie-staat door de supra- en internationale instellingen en stromingen enerzijds en door de interne regionale, nationale en etnische eisen anderzijds. Daarenboven biedt de globalisering aan de staat wel nieuwe (technische) mogelijkheden om de culturele homogeniteit van haar bevolking te bevorderen, maar wordt ook de deur opengezet voor bewegingen om het nationale monopolie op cultuur te doorbreken. Volgens de auteur zal de 'post-traditionele' natie-staat (dienen te) transformeren door nationale identiteit te herdefiniëren in pluralistische zin.

dan uitgaande van theorieën. Ook elders wordt nu ervoor gepleit om de empirie meer plaats te ruimen in het nationalisme-onderzoek.⁴² Daarbij dient opgemerkt dat de bibliografie waarmee Hroch zijn boek afsluit, alvast wat de Vlaamse beweging betreft (p. 256) – begrijpelijkerwijze – beperkt is tot niet-Nederlands-talige publicaties en dus wat licht uitvalt, wat de nood aantoonde aan meer publicaties ter zake in het Engels (Frans, Duits⁴³). Voor de historiografie van de Vlaamse casus biedt *Wetenschappelijke tijdingen* al decennialang een forum; internationaal vergelijkend onderzoek kan daarbij de resultaten verhelderen of zelfs tot nieuwe inzichten leiden.⁴⁴

Luc Boeva (° 1956) is archivaris bij het ADVN en redactielid van *Wetenschappelijke tijdingen*. Hij publiceerde over o.m. sociale aspecten van de Vlaamse beweging en theorievorming rond nationalisme.

42. Een zeer recent pleidooi voor een supranationale, comparatieve aanpak in: J. Leerssen, *Nationalism and the cultivation of culture*, in: *Nations and Nationalism*, jg. 12, 2006, nr. 4, pp. 559-578. Recente voorbeelden van een comparatieve benadering van de Europese nationale bewegingen zijn: O. Dann, M. Hroch & J. Koll (Hrsg.), *Patriotismus und Nationsbildung [...] en Nationale bewegingen en geschiedschrijving [...]*. Voor een meer "down-to-earth"-benadering in het onderzoek wordt gepleit in G. van den Bossche, *Is there Nationalism [...]*, p. 506, waar de auteur de combinatie van Gellners uitgangspunt voor de studie van het nationalisme i.e. de objectief-structurele vereisten van de moderne wereld, met gedetailleerd empirisch onderzoek ter zake, wil mogelijk maken door de toepassing van twee methodologieën rond de functie van zingeving (van resp. de zgn. Cambridge school of the history of political thought en van de social representations group within social psychology).

43. Een voorbeeld, waar Hroch uiteraard nog geen gebruik kon van maken, is J. Koll (Hrsg.), *Nationale Bewegungen in Belgien. Ein historischer Überblick*, Münster, 2005.

44. De werkinstrumenten daarvoor, d.w.z. de theoretische werken en de gevalstudies, staan ter beschikking in de bibliotheek van het ADVN, waarvan de reeds uitgebreide collectie ter zake voortdurend aangevuld wordt. Tevens ontwikkelt het ADVN een gegevensbank rond *Nationalist Intermediary Structures in Europe (NISE)*. De databank zal informatie bevatten over de intermediaire structuren van het nationalisme in Europa vanaf de negentiende eeuw en hun uitgegeven en onuitgegeven bronnen. *NISE* wil daarmee, langs het internet (www.nise.eu), een werkinstrument aanreiken voor de comparatieve historiografie en tevens de bewaring en ontsluiting van de bronnen bevorderen.

ABSTRACT

Boeva (Luc), "Höchst unübersichtliches Gelände". Opzoeknaar consensus in de theorievorming betreffende natie en nationalisme [deel 2], in: *Wetenschappelijke tijdingen*, LXVI, 2007, nr. 2, pp. 103-116

Luc Boeva, "Höchst unübersichtliches Gelände". Searching for a consensus in the development of theories concerning nation and nationalism [part 2]

In this second part of his contribution concerning the principle theories and concepts about nationalism, Luc Boeva also discusses a number of innovating research questions, such as the territorial aspect. Moreover, he emphasizes the need for comparative research, as well as the lack of international access to the valuable research results produced by Flemish academics.
